

BOŻENA MATUSZCZYK

O DEFINICJACH SŁOWNIKOWYCH
W SŁOWNIKU JĘZYKA POLSKIEGO
SAMUELA BOGUMIŁA LINDEGO

W polskiej tradycji leksykograficznej definicje znaczeniowe pojawiają się już w niektórych słownikach dwu- lub wielojęzycznych: *Leksykonie* J. Mączyńskiego (1526), *Thesaurusie* G. Knapskiego (1621), *Dykcjonarzu* M. A. Troca (1764). I tak na przykład w słowniku łacińsko-polskim Mączyńskiego definicje z reguły występują wtedy, gdy autor nie znajdował polskiego odpowiednika dla wyrazu łacińskiego (d i s c u s ‘Szeroka misa, Krzynów, Talerz wielki, też Okrągła szyba kamienna, miedziana albo żelazna, którą przed tym grawali młodzi ludzie, jako u nas przed czasy chłopstwo krąg wpośród wsi zwykli grawać, kijmi kręgu pobijając’; o r y x ‘Niejakie zwierzę kozie podobne, na którym sierść przeciwko głowie opak stoi’) lub gdy wyraz łaciński tłumaczył własnym neologizmem, objaśniając przy tym jego znaczenie (c o n s o c e r – Pocieść albo pocieściowie ‘mogą być zwani, ci zwłaszcza, którzy dzieci swoje wespołek złączyli, jeden dał dziewczkę, a drugi syna’; p r o s c e n i u m – P r z e d j a c i e ‘to jest plac, na którym sprawce komedycznej ku graniu przyrządzają’)¹.

W *Thesaurusie* Knapskiego dość często przy hasle znajduje się definicja formułowana w języku łacińskim lub polskim. Występują tu wszelkiego typu defini-

Dr BOŻENA MATUSZCZYK – starszy wykładowca w Katedrze Języka Polskiego KUL; adres do korespondencji: Instytut Filologii Polskiej KUL, Katedra Języka Polskiego, Al. Raclawickie 14, 20-950 Lublin.

¹ Zob. *Wyrazy polskie w słowniku łacińsko-polskim Jana Mączyńskiego*, oprac. W. Kuraszkiewicz, cz. I, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962, s. 8-9.

cje: realnoznaczeniowe (p o r t a t y l ‘Ołtarzyk podróżny do Mszy świętej sprawowania’), strukturalno-znaczeniowe (p o d d a n i e c ‘który się poddał, jako jeniec’), zakresowe (w i z y t u j ę ‘objeżdżam, doglądam z urzędu poddane’), synonimiczne (t ę g i ‘krzepki, trudny do rozerwania’), definicje gramatyczne (ś w i ę t y ‘adjectivum’; ś w i ę t y ‘substantivum’) oraz definicje per oppositionem (m ó w i ą c y, oppositum N i e m y; r a n y, oppositum p ó ź n y). Zdarzają się też definicje łączone (t c h n ą c a r z e c z ‘dech albo duszę mającą, ruch, samoruch, co się samo rusza, zwierzę, robak, ryba, ptak, człowiek’)².

W *Nowym dykjonarzu* Troca definicje znaczeniowe pojawiają się stosunkowo często. Z reguły występują po hasle, czasem jednak na końcu artykułu. W języku polskim formułowane są definicje: realnoznaczeniowe (a n a t o m i a ‘nauka rozbiierania zwierząt po członkach’; f i z j o n o m i a ‘nauka poznania człeka z ciała jego’), strukturalno-znaczeniowe (k a p a n i n a ‘to, co nakapało’; l o s o w n i k ‘co losy puszcza, rzuca’), zakresowe (j a s p i d ‘kamień’; k r z y w o n o s ‘ptak’; r e n i f e r ‘zwierz’), definicje synonimiczne (d y s y d e n t ‘różnowierca’; e k s p e n s ‘koszt, wydatek’) oraz definicje łączone (r u p t u r a ‘przerwanie, przetarcie błony brzuchowej; przepuklina’; d y m n i k ‘czarna izba, gdzie co dymią’). W języku niemieckim i francuskim formułowane są definicje strukturalne (b l a c h m a l o w y ‘ist Adjectivum von Blachmal’) oraz definicje gramatyczne (d a l s z y ‘ist der Comparativus von Daleki’)³.

Słownik S. B. Lindego jest w pierwszym w dziejach polskiej leksykografii słownikiem języka polskiego⁴, w którym wyrazy hasłowe musiały być opisane pod względem semantycznym. Istotnym elementem tego opisu są definicje słownikowe.

1. MIEJSCE DEFINICJI W ARTYKULE HASŁOWYM

Definicje wyrazów hasłowych umieszcza Linde z reguły bezpośrednio po informacji gramatycznej, wydzielając je graficznie przecinkami, np.:

bezsztaltny. a. e, ‘nieforemny, nieukształcony, kształtu nie mający, niezgrabny, nieociesany, nieokrzesany’;

ciągnąć *czyn. nied.*, ‘ciężkiego co prowadzić sobą z miejsca na miejsce’;

² Zob. J. P u z y n i n a, *O metodzie leksykograficznej w „Thesaurusie” Knapkiego*, „Poradnik Językowy” 1956, z. 5, s. 172-173.

³ Zob. A. I w a n o w s k a, *O metodzie leksykograficznej „Nowego Dykjonarza to jest Mownika polsko-niemiecko-francuskiego” (1764) Michała Abrahama Troca*, „Prace Filologiczne” 39(1994), s. 318-321.

⁴ M. S. B. L i n d e, *Słownik języka polskiego*, t. I-VI, Warszawa 1807-1815.

darmoploch, a, m., 'tchórz, który się swego cienia boi, którego pęcherzem wystraszysz, który się i myszy złąknie':

gabać, ał, a, cz. *niedok*. (-gabnąć *jednol.* w składanych), 'niepokój czynić, drażnić, napastować';

obermański, a, ie, 'od obermana';

remonstracya, yi, ż., 'przekładanie, zastanawianie kogo nad czym';

zakrętność, ści, ż., 'przymiot tego, co jest zakrętnym'.

Stosunkowo często jednak definicja znajduje się na dalszym miejscu. Dzieje się tak wówczas, gdy bezpośrednio po informacji gramatycznej umieszcza leksykograf inne elementy opisu wyrazu hasłowego, które też nie mają stałego miejsca w obrębie artykułu. Tak więc bezpośrednio po informacji gramatycznej, a przed definicją znajdować się może:

a) informacja o pochodzeniu wyrazu obcego, np.:

***abdankować**, ował, uje. I., *Act. imp.* z Niemieck. *abdanken*, 'odprawiać, absztytować';

***baskak**, a, m. I. słowo Tatarskie, 'przełożony, starszy, starosta, wielkorządca';

***dmsialopka**, i, ż. z Franc. *demie saloppe*: 'gatunek krótszej salopy';

garnitur, u, m. z Franc. 'obszywanie';

hajduk, a, m., **hajduczek**, czka, m., *zdrbn. (z Węgiersk.)*, 'piechotnik letko zbrojny, drab';

kaffenhaus, u, m. z Niem. *das Kaffenhaus*, 'kawiarnia, gdzie kawę gotują, sprzedają';

oboja, i, ż. z Franc. *hautbois*, 'muzyczne narzędzie';

plezyr, u, m., z Franc., 'zabaweczka upodobana, rozrywka, ukontentowanie';

prasa, y, ż. z Niem. *die Presse*, 'tłocznia';

sawant, a, m., z Franc. 'literat, sensat, uczoney';

b) objaśnienie etymologii wyrazu rodzimego (podawane w nawiasie), np.:

kolotok, u, m. (*Etym.* koło, toczyć), 'kolistość, krąg, okrąg, cyrkul';

kroc, y, ż. (*Etym.* krok), 'szłap'. drobna a bardzo prędką, jak kiedy czterech młocków szybko cerami biją, pata, pata, pata, pata';

nadproże, a, n. (*Etym.* próg), 'nadedrzwie';

rozmaitość, ści, ż. (*Etym.* imać, jąć); 'rozliczność, odmienna mnogość';

c) blok zawierający odpowiedniki innojęzyczne wyrazu hasłowego⁵, np.:

dziób, **dziub**, a, m. *Boh.* zob, top, zowäk, topak. (cf. zob´, zobać. cf. ząb); *Slavon.* kljun; *Bosn. et Rag.* kgljun, (cf. kłwać, kłuć); *Croat.* klyun, klyunek; *Vind.* klun, shnabel, gobez; (*Vind.* sobje = morda); *Carn.* klun; *Sorab.* 1. pësk, pë.zežik. (cf. pysk); *Sorab.* 2. schnobol; *Ross.* клювь; *Eccl.* чубъ носъ птичій, (zob´; *Croat.* zob= owies), (cf. dup´, dub´); 'ptaszy nos';

⁵ Nie są to tylko odpowiedniki innojęzyczne wyrazu hasłowego, ale zapewne cały materiał, który Linde w różnych słownikach znajdował, a także jego uwagi i odniesienia (poprzedzone skrótem *cf.*).

karmić, *il.* i, *cz.* *niedok.*, zkarmić. ukarmić *dok.*, *Boh.* krmiti, krmjm, krmjwám; *Slov.* krmjm; *Sorab.* 1. kormu, zkubuyu, kublacž; *Sorab.* 2. karmisch tuczyć, kublasch żywić; *Vind.* rediti, jesti dati, pizhati, shpishat, shivit, pitati, tiplati, kojiti; *Carn.* rédim, pitam, shpisham, kermiti *pabulari*; *Croat.* kermiti, kermim, hraniti, pitati, goiti; *Dal.* pitati, hraniti; *Rag.* goitti; *Bosn.* goitti, tovti, pittati, hraniti; *Ross.* кормить, кормлю, питать, упитать; *Eccl.* охлѣбити: 'dawać karmią, jedło, pokarm, jeść i pić dawać':

schadzka, ***schacka**, **zchadzka**, *i.*, *ž.*; *Boh.* schůze, schůzka, (schůdce klubista); *Slov.* schuzka, scházenj, sgiti; *Sorab.* 1. zandženo, zromadničžo; *Carn.* Shod, shodishe, sbiralshe; *Vind.* kupei.hazanje, sberi.he, sprauli.he, hod, bratou.hina, sbirali.he, vkupspravi.he, sbor; *Croat.* zhodishe; *Ross.* сходъ, сходка, сходбище, сонмище, сонмъ, (cf. sejm); *Eccl.* снитие, снисшествие, съшестввие, събрание: 'schodzenie się do kupy, zgromadzenie się, skupienie się ludu, abo miejsce skupienia, schodzenia, zejścia się'.

2. TYPY DEFINICJI

W *Słowniku* występują wszystkie możliwe typy definicji:

a) synonimiczne, np.:

agio 'naddatek, przydanie', **batog** 'bat, kij, palica, patog', **chwytacz** 'lapacz', **deklarować** 'oświadczać, oznajmiać, obwieszczać', **delektacja** 'defektowanie się, rozkoszowanie, ucieszanie, uciecha', **gabanie** 'napastowanie, drażnienie', **mnożość** 'mnóstwo, wielość, liczność', **potępieniec** 'piekielnik';

b) realnoznaczeniowe, np.:

algiebra 'nauka rachunków za pomocą zrównań', 2. ***bat** 'miara płynnych rzeczy', **bawet** 'w stroju kobiecym, zasłona przedpiersnia', **blecharz** 'wybielacz płócien, wosku', **brodnia** 'gatunek sieci rybiej', **mata** 'plecienie czworokątne z słomy, zielska, trzciny', **masztelarz** 'starszy stajenny', **podkanonier** 'w artylerji podoficyer', **roraty** 'nabożeństwo adwentowe';

c) strukturalno-znaczeniowe, np.:

ciekawiec 'człowiek ciekawy', **czubacz** 'zwierzę jakiegokolwiek czubate', **deptalnia** 'gdzie się co depce', **dłużyć się** 'długi zaciągać, w długi wpadać', **łakomca**, **łakomiec** 'człowiek łakomy', ***obląkaniec** 'człowiek obląkany', **odjemny** 'mogący być odjętym', **plasnąć** 'z płaskiem upadać', **rozcieńczyć** 'cieńszym uczynić', **szafarzyć** 'szafarzem być, szafarstwem się trudzić'.

d) strukturalne, np.:

bite 'nijk *imiesl.* od Bić', **czysto** 'adv. adj. czysty', **drzewko** 'Demin. słowa drzewo', **gabine-
towy** 'od gabinetu', **gęślowy** 'od gęśli', **gorywać** 'frequ. verbi gorzeć', **jaśniuchny, jaśnusi,
jaśnusienny, jaśnusiennycki**, 'intens. adj. jasny', **kąsanie** 'subst. verb. kąsać', **kijek** 'demin. nom.
kij', **kłocowy** 'od kłoca', 2. **lubo** 'adverb. adj. luby', **nago** 'adv. adj. nagi', **pozwowy** 'od pozwu',
rolniczy 'od rolnictwa', **szeszywać** 'cz. dok. Verbi Czesać';

e) gramatyczne, np.:

2. **ci** 'w liczb. mn. zaimk. Ten', 3. **ci** 'trzeci przyp. zaimk. Ty', **drożej** 'Compar. Adverb. Dro-
go', **ja** 'pronom. primae person.', **jej** 'Genit. Femin. pronom. on, ona, ono', **gorszy** 'comparativus
adj. Zły', **lepszy** 'comparat. adj. dobry', **ludzie** 'pluralis nom. człowiek', **mną** 'instr. pronom. ja',
my 'piérwszy przypadek liczby mnogiej zaimku osobistego Ja', **miałczej** 'comp. adverb. miałko',
nasz 'pronom. possessivum primae personae pluralis', **pierwej** 'comparat. adverb. pierw', **prze-
strzenniej** 'compar. Adverb. przestronno', **wasz** 'Pronom. Possess. secundae personae Pluralis',
większy 'Compar. Adj. Wielki';

f) definicje per oppositionem, np.:

dobieźny, dobiegający (*oppos.* odbieźny), **mądrość** (*oppos.* głupłość, głupstwo), **mądry**, **mądr**
opposit. głupi, **młody**, ***młod**, *oppos.* stary, **mokro** *opposit.* sucho, **naziemny**, *oppos.* podziemny,
***ochłudny**, *oppositum* nieochłudny = niechłudny, nieschłudny.

g) definicje łączone, np.:

chędoźciel 'ten, co chędoży, oczyściciel', **choro** 'przyslk. przymiotn. chory, niezdrowo, sła-
bo', **hajdamak**, **hajdamaka** 'właściwie Kozak Zaporozki, lotrostwem żyjący; lotr, rabuś', **pod-
karm** 'podkarmienie, podpasanie, dawanie tyle, by sobie podjeść', **porwaniec** 'porywacz, który
porywa', **szlachetka** *quasi deminut. nom.* szlachcic; gołota, chudy szlachcic', ***zamecznik**,
***zamkarz** 'rzemieślnik od zamków, ślósarz'.

Do najczęstszych sposobów objaśniania znaczenia wyrazów hasłowych należą
definicje synonimiczne. W *Słowniku* występują definicje

a) z jednym synonimem, np.:

afirmatywe 'potwierdzając', **allodyalny** 'dziedziczny', ***juwant** 'pomocnik', **komiczny** 'śmie-
sznozabawny', **litościwy**, **lutościwy**, **litośny** 'miłosierny', **posadzkowy** 'podłogowy', **podmowca**
'podmawiacz', **powinszowanie** 'gratulacja', **przygotowywacz** 'przyrzadziciel', **rozmarnować**
'roztrwonić', **taniość**, **tanność** 'niedrogość' ***ubytkowy**, ***ubyszowy** 'umniejszalny', **uchodzień**
'zbieg':

b) z dwoma synonimami, np.:

***abdankować** 'odprawiać, abszytować', 1. **bat**, ***bata** 'łódź, łódka', **bląkacz** 'bląkający się, tułacz', ***czereda** 'motloch, hałastra', **czynić**, 'działać, robić', **dekokt** 'wywar, wywarzyny', **dentysta** 'lekozab, zębolek', **dopelniacz**, **dopelniciel** 'dopełniający, wykonywacz', **dozieracz**, **doziera** 'dozorca, doglądacz', **ewakuacja** 'wypróżnienie, rugowanie', **gabanie** 'napastowanie, drażnienie', **gadulstwo** 'gadatliwie, paplanie', **ganienie** 'nagana, gańba', **lenung** 'lafa, żold', **medyk** 'lekarz, doktor', **podległość** 'dependencya, zawisłość', **podmuch** 'poddymanie, poddęcie', ***powiszowano** 'pomierzwiono, powikłano' **powiara** 'zabobon, powieranie' **protokol** 'spis, spisek', **uciskacz** 'uciemężyciel, uciskający':

c) z trzema synonimami, np.:

batalia 'bitwa, akcja, potyczka', ****bawa** 'bawienie się, zabawa, zatrudnienie', **cisk** 'ciskanie, rzucanie, rzut', **dmuch** 'dmuchnięcie, dęcie, dma', **doznawacz**, **doznawca** 'doznający, doświadczający, dochodzący', **drapacz** 'drapieźca, drapieźnik, zdzierca', **gaskować** 'gachować, gamarować, dworzyć', **mamliwy** 'łudny, mamiący, ludzący', **męka** 'męczenie, mordowanie, trapienie', **nieczosaniec** 'nieokrzesianiec, nieulizany, grundal', ***niedarny** 'niepomyślny, nie zdarzający się, niezdarzony', **niedowiarstwo** 'niedowierzenie, niewiara, nieufność', **płochosć**, **płochliwość** 'pierzchliwość, lekkość, niestatek', **potężność** 'moc, siła, potęga':

d) z czterema synonimami, np.:

badać 'rozbierać, roztrząsać, przeważać, dochodzić', **bezkost** 'ciastoch, flak, lelek, zniewiesiały', **ciemność** 'niegrubość, niemięszczość, szczupłość, delikatność', **ciżba** 'cieśń, tłum, tłok, ścisk', 1. **denny** 'scyjatyczny, dnawy, artretyczny, suchobolny', **derogacja** 'uwłoka, ujmą, ubliżenie, naruszenie', **medyacja** 'wdawania się, instancja, orędownictwo, pośrednictwo', **protekcja** 'obrona, ochrona, szczyt, opieka', **prowent** 'inrata, dochód, urodzaj, krescencya', **przybycie** 'przyjście, przybywanie, przyplyniecie, przyjazd':

e) z większą liczbą synonimów, np.:

bezkształtny 'nieforemny, nieukształcony, kształtu nie mający, niezgrabny, nieociesany, nieokrzesiany' 1. **deka** 'przykrywanie, przykrywka, nakrywka, nastółka, naścielnik, dywydek, derba', **delikacki** 'pieszczony, wymyślny, wykwinny, przysmaczkowy, wytworny, delikatny', **dozór** 'dozieranie, doglądanie, pilnowanie, strzeżenie, dozorowanie', **głupiec** 'niemądry, błazen, dubiel, pień, cymbał, duda, cietrzew', **matacz** 'krętarz, machlarz, kłamca, wykrętarz, łgarz, szalbierz', **niezbednica** 'brzydica, plugawica, koczokodan, szpetne babsko, jęzda, larwa, maskara':

Definicje synonimiczne składać się mogą z synonimów mających postać wyrazów i/lub związków frazeologicznych, np.:

abdykować, 'podziękować za urząd, złożyć urząd, zrzec się urzędu, wyzuć się z urzędu':

darmopłoch, 'tchórz, który się swego cienia boi, którego pęcherzem wystraszysz, który się i myśli złąknie';

dybidzban, dybikufel, 'moczywąs, moczymorda, zdechl na kieliszek, szukający, żeby się upić';

moczywąs, moczymorda, 'pijanica wielki; gęba u niego jak cholewa; leje jak na kamionkę; kufel mu patrzy z oczu; kufel';

pustak, 'pusta głowa, pusty człowiek, płochy figlarz, fiu, fiu, świszczypała'.

Przytaczanie synonimów nie jest wystarczającym sposobem objaśniania treści znaczeniowej wyrazu. Mimo to Linde stosuje tę praktykę bardzo często, wyraźnie naśladowując w tym Knapiusza, dla którego umieszczanie po hasle synonimów (wyrazów jednoznacznych i bliskoznacznych) było celem samym w sobie⁶. W *The-saurusie* synonimy znajdują się zaraz po hasle, zamiast lub obok definicji. Podobnie jest w *Słowniku* Lindego. Synonimy podawane są tutaj czasami przed właściwą definicją wyrazu hasłowego lub po niej, np.:

pręgierz, a. m., prag, prega, praga, z *Niem.* der Pranger [odpowiedniki innoślwiańskie]: 'kątowski słup, u którego winowajców na hańbę publiczną wystawują, smagają, piętnują etc.'. Jeżeli się nie ziszczę, pozwalam smagać mię na wieczną hańbę pod pręgierzem. *Jak. Baj* 228;

okołookopy, plur., cyrkumwallacve, Umschanzung, Berschanzungen, 'szaniec polowy, złożony z przedpiersienia i z rowu, broniony małemi narożnikami'. *Jak. Art.* 3.306;

pozwoliciel, *subscriber*, 'ten, który przy kim stoi w jakiej rzeczy'. *Mącz. zezwoliciel*;

brzuchacz, brzuchal, 'człowiek z potężnym brzuchem'. *Kpcz. Gr.* 3 p. 139. kałdun;

dozorstwo, 'urząd dozorczy', das Aufseheramt, dozorowanie, mienie dozoru, pieczolowitość.

Typowe dla praktyki leksykograficznej Lindego jest też odsyłanie do synonimów (po definicji lub na końcu artykułu hasłowego), poprzedzone skrótem *cf.*, np.:

***chowaniec**, 'który się u kogo chowa' (cf. wychowaniec);

głupiec, 'niemądry, błazen, dubiel, pień, cymbał, duda, cietrzew' (cf. dureń, błazen);

szarmantski, '*Niemc. P.P.*', cf. fraczek, fircyk, fiutyniec;

melankolik, 'niewesoły, ponury, malankolik'. *Cn. Ad.* 691 (cf. kwaśny, zasępił się, wesoły jak świnia w deszcz).

ablaktować, 'w ogrodnictwie gatunek rozmnażania drzew urodzajnych, podobny do odkładania'. *Kluk. Rośl.* I, 111. Ablaktowanie, *Kluk. ib.* (cf. szczepić, odkładać, oczkować, kozychować).

⁶ W przedmowie do *The-saurusa* Knapiusz pisze: „Synonyma nulla paene usitata neglexi, ut aliud alli quaerenti occurreret, sed quod notius vel significatius visum est illustravi”.

Z reguły jednak synonimy nie są w *Słowniku* wyraźnie oddzielone od definicji. Występują bezpośrednio przed lub po definicji właściwej, tworząc w ten sposób definicję łączoną, np.:

chędożyciel, 'ten, co chędoży, oczyszciciel';
***dmuchacz**, 'dymacz, co dmucha';
***zamięście**, 'zagrodzie, miejsce za miastem';
dopchać, 'tłoczyć, żeby napęlić, dotłaczać, nabijać, ładować, pakować';
wywijacz, 'wywijający, co wywija';
rajowy, 'rajski, od raj';
nudnie, nudno, 'adverb. adj. nudny; ckliwo';
serdeczko, 'dem. Nom. serce; serduszko'.

O tym, że w *Słowniku* Lindego synonimika nie pełni tylko roli definiującej, świadczyć mogą liczne przykłady podawania:

a) synonimów jednoznacznych (współrzennych) i odmianek fonetycznych wyrazu hasłowego, np.:

***ganiebny**, 'haniebny';
gańca, 'ganciel';
obgrupszy, 'przygrupszy';
głupawy, 'głuptawy, głupowaty, przygłupszy';
***potępa**, 'potępianie';

b) synonimów opatrzonych gwiazdeczką (kwalifikowanych jako archaiczne, prowincjonalne, gminne), np.:

derha, dera, 'kilim, *nastołka, deka';
powinowactwo, powinowatość l a) '*przybuzęństwo, krewność';
szafa, szafka, szafeczka '*almarya, *olmorya, skrzynia przywyższa';
zamieść – §. 1) 'zarzucić, zaciśnąć, *zakidać';
zaszachrować, 'szachrując zamienić, zarobić, *zatachlować, zamachlować';

c) synonimów obcych, np.:

garkowiec, 'ławet';
okołookopy, 'cyrkumwallacye';
***pomiestny**, 'partykularny';
szczelny, 'dychtowy';
sprzymierzeński, 'alliantski'.

Przy wyrazach hasłowych reprezentujących określone kategorie (typy) słowotwórcze występują dość regularnie definicje strukturalno-znaczeniowe. Zwraca uwagę fakt, że niektóre kategorie (typy) słowotwórcze opatrzone zostały jednolitymi pod względem strukturalnym definicjami, inne natomiast mają definicje mniej regularne pod względem budowy. I tak na przykład przymiotniki odrzeczownikowe o strukturze semantycznej 'taki jak' z wyspecjalizowanym w tej funkcji sufiksem *-owaty* opatrzone są najczęściej definicją o postaci „na kształt + rzeczownik”, por.:

bochenkowaty, 'na kształt bochna';
brzegowaty, 'na kształt brzegu';
cycowaty, 'na kształt cyców';
dziobowaty, 'na kształt dzioba';
figowaty, 'na kształt fig';
gałeczkowaty, 'na kształt gałeczki';
gwiazdowaty, 'na kształt gwiazdy';
jajkowaty, 'na kształt jajka';
jarzmowaty, 'na kształt jarzma';
kieliszkowaty, 'na kształt kieliszka'.

Podstawę do przyjęcia, że w formacjach odrzeczownikowych z przyrostkiem *-owaty* chodzi o wskazanie relacji podobieństwa pod względem kształtu, znajduje Linde w cytatach, por.:

jajkowaty, 'na kształt jajka' („Kształt jajkowaty ogniska pieców chemicznych najwygodniejszy. *figura elliptoidea, parabolica*”. *Kruml. Chy.* 20);

kieliszkowaty, 'na kształt kieliszka' („Kształt kwiatu tego jest kieliszkowaty” *N. Pam.* 13.65);

skrzypcowaty, 'na kształt skrzypców' (– *Botan.* Liście skrzypcowate. *panduriforme folium*, okrągławo zakończone, ma boki na kształt skrzypców wycięte. *Bot. Nar.* 55).

Odnotować jednak trzeba, że nie wszystkie hasła opatrzone definicją o postaci „na kształt + rzeczownik” mają w *Słowniku* dokumentację cytatową. O tym, że Linde stosuje raczej definicję uogólnioną (teoretyczną), świadczą przykłady haseł, których znaczenie realne (udokumentowane cytatem) różni się od znaczenia słownikowego (podanego w definicji), por. np.:

lodygowaty, na kształt lodygi („Niezdrowe bydło siano lodygowate, wiszowate”. *Haur. Sk.* 56).

Regularną postać mają też w *Słowniku* definicje formacji z sufiksem *-czyk* o znaczeniu ‘młody’ w odniesieniu do wykonawców zawodów, np.:

aptekarczyk, ‘czeladnik aptekarski’;
blacharczyk, ‘czeladnik blacharski’;
drukarczyk, ‘czeladnik drukarski’;
garbarczyk, ‘czeladnik garbarski’;
księgarczyk, ‘czeladnik księgarski’;
mincarczyk, ‘czeladnik mincarski’;
piekarczyk, ‘czeladnik piekarski’;
ślosarczyk, ‘czeladnik ślosarski’;
walkarczyk, ‘czeladnik walkarski’.

Opis kilku haseł z sufiksem *-czyk* świadczy, że dla Lindego są to formacje deminutywne⁷, por.:

bankierczyk, *dem.*, ‘mały bankier; czeladnik bankierski’;
karczmarczyk, *zdrobn. rzeczown.* karczmarz; chłopiec karczmarzski’;
ciesielczyk, ‘ciesielski czeladnik albo chłopiec’;
ówiekarczyk, ‘czeladnik lub chłopiec ówiekarski’.

Linde nie zauważa, że formacje typu *kupczyk*, *krawczyk*, *kuśnierczyk* mogą być nacechowane stylistycznie (= *kupiec*, *krawiec*, *kuśnierz* z odcieniem lekceważenia, pogardy), mimo że ekspresywną wartość tych formacji dokumentują niekiedy cytaty, np.:

kusznierczyk, ‘czeladnik kuszniarski’ („Szewczyk, krawczyk, kuśnierczyk, gdy się ustroi w blawaty, porzuciwszy igłę, a przywiąże się do szabli, rozumie, że szlachcic” *Mon.* 73, 578).

Innym przykładem objaśniania wartości znaczeniowej wyrazu na podstawie wiedzy gramatycznej leksykografa są w *Słowniku* rzeczowniki ekspresywne z sufiksem *-ina*, *-isko*. Na temat ekspresywnej funkcji tych formantów Linde tak pisze w *Prawidłach etymologii*:

W formowaniu zdrobniałych imion, przystępujemy do Włoskiego [...]; zdrobnione z pożałowaniem *kapelusina*, *tabakierzyna* = biedny kapelusz, biedna tabakiera; zakończone na ohydę *kapelusisko*, *tabakierzysko* (*Wstęp*, s. LIV).

⁷ Linde widział tu zapewne deminutywny sufiks *-ik*, tak jak w formacjach typu **myśliwczyk** ‘*zdrobn. rzeczown.* myśliwiec’, *-§* ‘chłopiec myśliwcy’.

Etymolog tedy powinien sobie sporządzić dokładny spis zakończeń, z wyszczególnieniem tych znaczeń, jakich przez te zakończenia nabierają słowa. Na przykład zakończenie 3) *-sko*⁸ wyraża ohydę, pogardę: zamczysko, suknisko, wilczysko (*Wstęp*, s. LV).

Zgodnie z przekonaniem o jednorodnym zabarwieniu emocjonalnym sufiksu *-ina* Linde niemal wszystkie formacje ekspresywne z tym sufiksem objaśnia definicjami zawierającymi przydawkę *biedny*. Zwraca przy tym uwagę fakt, że cechą definiowanego przedmiotu, która wzbudza uczucie „pożałowania”, jest stale niewielka wartość przedmiotu, wskazywana zwykle przydawką *mizerny* (wyjątkowo: *ubogi, nędzny, niewiele wart*). Dotyczy to zarówno rzeczowników żywotnych, jak i nieżywotnych, np.:

chałupina, ‘biedna mizerna chałupa’;
charcina, ‘biedny, mizerny chart’;
chuścina, ‘biedna, mizerna chustka’;
kupeczyna, ‘biedny mizerny kupiec’;
mieścina, ‘biedne, ubogie miasto’;
nożyna, ‘biedny nóż, niewiele wart’;
szablina, ‘biedna, mizerna szabla’;
żołnierzyna, ‘biedny nędzny żołnierz’.

Występujące w definicjach przymiotniki: *mizerny, ubogi, nędzny* wskazują na jedną i tę samą cechę definiowanego przedmiotu (niewielką wartość), podczas gdy w cytatach przydawki wskazują czasem na inne cechy przedmiotu, por.:

mościna, ‘most biedny, mizerny’ („Mościny stare”. *Kosz. Lor.* 161 b.).

Podobnie odzwierciedleniem świadomości gramatycznej Lindego są definicje rzeczowników ekspresywnych z sufiksem *-isko*. Wyrazem przekonania, że formant ten „wyraża ohydę, pogardę”, jest przydawka *paskudny, szpetny*. Natomiast cechą definiowanego przedmiotu, wzbudzającą uczucie „pogardy”, jest nieforemność przedmiotu, wyrażana za pomocą przydawek *niezgrabny, nieforemny, niekształtny*. Jednako pod tym względem definiowane są rzeczowniki żywotne i nieżywotne, por.:

bagnecisko, ‘niezgrabny, paskudny bagnet’;
chuścisko, ‘paskudna, nieforemna chusta’;
dukacisko, ‘szpetny, nieforemny dukat’;
kobiecisko, ‘niezgrabna, szpetna kobieta’;
lwisko, ‘lew niekształtny szpetny’;

⁸ To jeden z wielu przykładów błędnego wyodrębnienia formantu przez Lindego.

łopacisko, 'paskudna, nieforemna łopata':

ogrodzisko, 'szpetny ogród, niekształtny, nieforemny'.

Niemal wszystkie rzeczowniki z ekspresywnym sufiksem *-isko* opisuje autor *Słownika* jako formacje jednorodne pod względem wartości emocjonalnej i semantycznej⁹. I znów, jak w przypadku rzeczowników na *-ina*, Linde „nie zauważa”, że cytaty wskazują niekiedy na inną niż podaną przez niego w definicji cechę przedmiotu, a nawet na inny (dodatni) walor emocjonalny formacji, por.:

doktorzysko, 'niezgrabny doktor' („Otóż i nasze kochane doktorzysko! wesele będzie zupełnie!” *Teat.* 20, b. 10);

bałwanisko, 'z przyostrzeniem: brzydki, nieforemny bałwan, bożysko' („Stoją tam smutne bogów bałwaniska” *Chrośc. Luk.* 82);

karczmysko, 'brzydka karczma' („Gościńca blisko stało opustoszałe i stare karczmysko” *Pot. Arg.* 186);

olbrzymisko, 'szpetny olbrzym' („Przerosłe olbrzymisko” *Zab.* 9,33. Zabl.);

psisko *contemn.* 'pies brzydki' („Psisko stare niezdatne oddano do bydła”. *Kras. Baj.* 22);

wąsisko, 'szpetny niekształtny wąs' („Opadłe wąsiska” *Mon.* 70, 172).

Nawet, gdy w cytatach pojawia się przydawka *biedny* (wykładnik uczucia „pożałowania”), Linde interpretuje to jako przykład jednostkowego albo wręcz niewłaściwego użycia formacji na *-isko*, por.:

dziewczynisko, dziewczysko, 'z pogardy' („Znowu się Piotr Chrystusa przed biednym dziewczyskiem zapiera”. *W. Post. Mn.* 262. *Z pożał.* Biedna dziewczynisko, zdaje się, że w głowę zachodzi. *Teat.* 27, 16)¹⁰;

2. **kocisko**, kot szpetny, niezgrabny („Otóż przyszło to biedne kocisko, darmom go tak daleko szukała. *Teat.* 14, d., 30. raczêj: biedna kocina).

Definicje strukturalne występują w *Słowniku* regularnie przy hasłach reprezentujących następujące typy formacji:

a) rzeczowniki zdrobniałe (*deminutiva*), np.:

⁹ Zupełnie sporadycznie pojawiają się w definicjach tego typu formacji przydawki wskazujące na inną jeszcze prócz nieforemnego kształtu cechę przedmiotu (**armacisko** 'wielka niezgrabna armata', **bóćisko, bucisko** 'bót stary, brzydki, niekształtny', **hajduczysko** 'hajduk przerosły, niezgrabny', **klinisko** 'gruby nieforemny kij', **lodyżysko** 'łodyga gruba, nieforemna').

¹⁰ Jedynym przykładem formacji ekspresywnej na *-isko*, opisanej w *Słowniku* jako posiadającą niejednorodną wartość emocjonalną, jest hasło **włoszysko** z kwalifikatorem *miser et contemn.* (bez definicji).

młynarski 'od młynarza';
oltarzny, oltarzowy 'od ołtarza';
ratuszny, ratuszowy 'od ratusza'.

Poza tym definicje strukturalne pojawiają się niekiedy przy następujących typach formacji:

e) czasownikach odczasownikowych, np.:

gorywać '*frequ. verbi gorzeć*';
jadać '*częstotl. słowa jeść*';
maczać '*act. contin. et frequ. verbi niedok. moczyć*';
***madlać się** '*frequ. verb. modlić się*';
szesać '*cz. dok. verbi czesać*';

f) imiesłowach, np.:

chowany 'imiesł. czasu przeszłego części biernej słowa Chować';
kwiecony '*part. verbi kwiecić*';
przewieziony '*part. verb. przewieść*';

g) rzeczownikach odsłownych, np.:

bolenie 'rzeczownik. verbal: słowa boleć',
chowanie 'Subst. verbale we wszystkich znaczeniach słowa chować';
jęcie 'subst. verbi jąć';
marcie '*subst. verb. mrzeć*';
mrzeć, melcie '*subst. verbi Mleć*';
najęcie '*subst. verb. nająć*';
rycie a) actio '*Subst. Verbi Ryć*'.

W wielu wypadkach definicje strukturalne są niepełne, nieprecyzyjne albo wręcz błędne. Wydaje się, że Lindemu chodziło przede wszystkim o wskazanie relacji semantycznej (a nie formalnej, por. np. **lepszność** '*compar. nominis dobroć*') między formacją a podstawą słowotwórczą. Przemawiają za tym przykłady takich definicji, jak:

górnicki, górniczy 'od górnictwa lub górników';
pistoletowy 'od pistoletów';
pralny 'od prania';
rolniczy 'od rolnictwa';
ssalny 'od ssania';
lepszność '*(compar. nominis dobroć)*'.

Zapewne też nie zawsze potrafił Linde prawidłowo wskazać podstawę słowotwórczą definiowanej formacji, por. np.:

chłopiec 'zdrbn. rzeczown. chłop, chłopczyk';
głuptas, niby 'demin. nom. głupiec';
półka, **pułka** 'dem. nom. polica';
skarbiec 'dem. Nom. skarb';
***stajadło** 'dem. nom. stajanie'.

Nieprecyzyjne z konieczności są definicje strukturalne, którymi opatruje leksyograf hasła szeregowo, por.:

dolek, **doleczek** 'zdrobn. rzeczown. dół';
napięcie, **napięcie** 'subst. verbi napiąć';
płoch, **plochliwie** 'adverb. adject. płochy';
cenienie, **zacenienie**, **oceniecie** 'rzeczownik słowa cenić'.

3. ŹRÓDŁA DEFINICJI

Linde bardzo często definiuje wyrazy hasłowe, przejmując objaśnienia swoich poprzedników: Mączyńskiego, Knapiusza, Troca, Włodka, Dudzińskiego, np.:

dłubacz 'drożyciel, co wydłubuje n. p. koryta, czolna'. *Włod.*;
gargaryzm 'plókanie gardła'. *Dudz.* 38;
haniebnik 'hańbiarz, omowca, szacownik, przechera, vitiligator'. *Mącz.*;
melankolik 'Niewesoły, ponury, melankolik'. *Cn. Ad.* 691;
***mądrownia** 'naucznia'. *Tr.*;
mazinet, **macinet** 'rak morski pająkowi podobny'. *Włod. ex Cnapii Th.*;
sławiciel 'wychwalacz, praedicator'. *Mącz.*

Charakterystyczne dla praktyki Lindego jest zestawianie obok siebie definicji z różnych źródeł słownikowych, np.:

gardlina, **garlina** 'kłoc'. *Cn.Th.* 282. 'sноп prostej a równej stomy'. *Włod.*;
gastrzyca 'kustrzyca, guzica, huzica, rzap'. *Cn. Th.* 'kuper u ptaka'. *Włod.*;
rycwerki 'wycwerki, łamanie, strzępienie głosu, trzęsienie gardła'. *Cn. Th.* 1300. *Dudz.* 36. 'trele w śpiewaniu'. *Włod.*;
skrzybać 'wyskrobując zamiatać błoto, gnój'. *Włod.*, 'skrobać co przeraźliwie'. *Dudz.* 57;
***stumiec** 'pewny gatunek rzemieślników'. *Tr.* 'kamieniarz, śnicerz kamieni'. *Bandtk.*

Konsekwencją przejmowania objaśnień znaczenia wyrazu z innych źródeł jest fakt, że w słowniku języka polskiego, jakim jest dzieło Lindego, niektóre hasła definiowane są w języku łacińskim (wyjątkowo w innym języku). Objasnienia w języku obcym zapisywane są zawsze kursywą, np.:

członkowanie *'membratura'*;

jurydyka, jurysdyka *'judicium nobilitatis, cui praeest regius praefectus, vulgo Capitaneus generalis, vel absolute Generalis dictus, sed hoc in quibusdam locis tantum fit; alibi roki grodzkie hoc iudicium vocatur'*. Cn Th;

mandat *'specialis constitutio principis'*. Farr. 627;

oblokać się *'de brutis vel hominibus gulosis et sordidis proprie dicitur, objadać się'* Cn. Th.;

obrazobórstwo *'iconomachia'* Cn. Th.;

odjemek *'vox obsoleta, significat rem aliquam avulsam'* Zał. Test. 72;

przycięższy *'subgravis'*. Mącz.;

szacunkowy *'aestimativus'* Cn. Th. 1095;

faldysztor *'faldistorio, una delle sedie, che usano i prelati nelle chiese. wezglowie do kłęczenia'* Tr.¹¹;

kobielne *'l'entablement d'un ordre de colonne'* Tr.

Trudno stwierdzić, jaki procent definicji leksykograf przejął z innych słowników, ponieważ nie zawsze podaje on źródło, z którego czerpał. Przykładowo z *Mownika* Troca-Moszczeńskiego pochodzą definicje (w wersji dosłownej lub nieco zmodyfikowanej) następujących haseł¹²:

bagnik *'ryba morska'* vide Tuńczyk (Tr-Moszcz: b a g n i k, tuńczyk, ryba morska);

bobrować *'brodzić jak bóbr w wodzie, w błocie'* (Tr-Moszcz: b o b r u i ć, iako bobr brodzić w wodzie, w błocie);

bronownik, bronowłok *'bronujący, włóczek'* (Tr-Moszcz: b r o n o w n i k, bronujący, włóczek);

cerata *'woskowane płótno'* (Tr-Moszcz: c e r a t a, woskata, woskowane płótno);

eskarpa *'stoczystość'* (Tr-Moszcz: e s k a r p a, stoczystość).

Niejednokrotnie Linde formułował definicje w języku polskim na podstawie niemieckich definicji *Mownika*, por.:

birba *'znacznego stanu żebrak'* Tr. (Tr-Moszcz: b i r b a, ein vornehmer Bettler);

***darmowski** *żart. 'darmo wszystko chcący'* (Tr-Moszcz: d a r m o w s k i, im Scherz: der alles umsonst haben will);

¹¹ U Troca hasło ma postać *f a l d y s z t o r z*.

¹² O przejmowaniu przez Lindego definicji z *Mownika* *polsko-niemiecko-francuskiego* M. A. Troca w opracowaniu S. Nałęcza Moszczeńskiego piszę w artykule *Linde wobec Troca*, w: *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. X, red. Z. Krężyńska, Z. Zagórski, Poznań 2002, s. 65-75.

1. **dych**, u *Trotza* ‘mięsista sztuka zabitego bydłęcia’ (Tr-Moszcz: d y c h, fleischichtes Stück eines geschlachteten Viehes);

***haderląb** ‘zbieracz gałganów do papierni wołając po ulicach’. *Tr.* (Tr-Moszcz: h a d e r l ą b, Haderlump, Hadersammler. peillier, chiffonier, drillier qui ramasse des chiffons pour une papeterie);

empir, *poet.* ‘trzecie niebo’ *Tr.* (Tr-Moszcz: e m p i r *Poet.*, der dritte Himmel);

***kawat** ‘szabla na kształt noża’. *Tr.?* (Tr-Moszcz: k a w a t, Gabel in Gestalt eines Messers).

Ważnym źródłem wiedzy o znaczeniach wyrazów były dla samego Lindego cytaty. Świadczą o tym zamieszczane w artykułach hasłowych komentarze leksykografa, np.:

chynać, może jedno ze słowem *kinąć*: *Knapski* i wierny jego wypisarz *Włodek* tłumaczą to słowo: *raptim fundere, effundere cursim* ‘lunąć, raptem co wylać’; *Trotz* tłumaczy go ‘rozproszyć’. - Następujące przykłady okazały, że znaczy ‘chylić, kłaniać, nakłaniać, skłaniać’ („Tu ledwie dzień z południa na dół głowę chynie. Zaraz się cień rozciągnie po wszystkiej nizinie”. *Zimor. Siel.* 132: „Król sam zrażony został; lecz podniósł Brandenburczyk z konia schynionego” *Tward. W. D.* 2, 198).

armata, §*. Wojsko morskie, armia, flota. [cytaty]. *Uwaga*. Że wyraz ten armata, wszelkie wojsko czyli armią oznaczał, dowodem są następujące przykłady, w których jest dodane: wodna; n.p. Dwa tysiące okrętów armaty wodnej im odjął. *Stryjk.* 47. i 49.

Jednak nie zawsze udaje się Lindemu na podstawie dokumentacji cytatowej ustalić właściwe znaczenie wyrazu, por. np.:

obalisko ‘obalenie, nagły upadek’ („Ciężkim obaliskiem starty został” *Pilcz. Sen. list.* 2, 17);

ukrzyżyc, ukrażać ‘w krążki pokrajać’ („Ziele to drobno ukrażane, a z obrokiem koniom dawane”. *Syr.* 253)¹³.

Na koniec należy odnotować, że niektórych wyrazów nie definiuje Linde w ogóle (np. **brać, fartuch, jędza, kiereszować, płaszcz, prosto, stać**). Zdaniem B. Walczaka „brak definicji przy niektórych wyrazach ze sfery podstawowego zasobu leksykalnego tłumaczy się zapewne tym, że Linde przyjął jako swego rodzaju aksjomat, iż znaczenie takich wyrazów jest intuicyjnie dla wszystkich oczywiste”¹⁴. Zważywszy jednak na to, jak często Linde wyłącza się przy definiowaniu hasel cytatami lub objaśnieniami swoich poprzedników, sądzę, że brak definicji przy

¹³ Chodzi tu zapewne o znaczenie ‘narznąć, naciąć na tzw. krążaku’ poświadczone sporadycznie w gwarach (‘o trawie’ Siepraw myślenicki; ‘o kapuście’ Czarny Dunajec nowotarski). Podaję na podstawie materiałów *Słownika gwar polskich* opracowywanego przez Zakład Dialektologii PAN w Krakowie.

¹⁴ *Słownik wileński na tle dziejów polskiej leksykografii*. Poznań 1991, s. 43.

niektórych wyrazach trzeba by raczej tłumaczyć niedostateczną kompetencją językową leksykografa¹⁵.

ON LEXICAL DEFINITIONS
IN SAMUEL BOGUMIŁ LINDE'S *SŁOWNIK JĘZYKA POLSKIEGO*
(*THE DICTIONARY OF THE POLISH LANGUAGE*)

S u m m a r y

S. B. Linde's *Dictionary* (1807-1815) is the first general dictionary of the Polish language in the history of Polish lexicography in which the entries had to be described with respect to their semantics. Lexical definitions are an important part of this description. Linde introduces all possible types of definitions: synonymic, pertaining to the actual meaning of the word, structural-semantic, structural, grammatical, definitions *per oppositionem* and mixed definitions. Synonymic definitions (formed according to the rule of substitution) and mixed ones (a symptom of aspiration for the possibly fullest semantic characteristics of the word) appear in the *Dictionary* most often. On the other hand, structural-semantic and structural definitions, formulated on the basis of theoretical-grammatical knowledge, are usually not full, and sometimes indeed incorrect. However, they are a precious source of information about Linde's lexicographic and linguistic consciousness.

Translated by Tadeusz Karłowicz

Słowa kluczowe: definicja słownikowa, typy definicji, źródła definicji, artykuł hasłowy.

Key words: lexical definition, types of definitions, sources of definitions, entry.

¹⁵ Na temat kompetencji językowej Lindego por. mój artykuł *Polszczyzna Samuela Bogumiła Lindego*, w: *Język polski. Współczesność. Historia*, red. W. Książek-Bryłowa, H. Duda, Lublin 2000, s. 211-219.